

TERESA OBOLEVITCH

Spotkanie *fides* i *ratio* w myśli doby staroruskiej

A Meeting of *fides* and *ratio* in Old Russian Thought

ABSTRAKT

W niniejszym artykule analizuję proces spotkania *fides* i *ratio* na Rusi Kijowskiej. Dla myśli rosyjskiej od początku jej istnienia charakterystyczne jest nie tyle dążenie do pogodzenia *fides* i *ratio*, co ich dyfuzja, wzajemne przenikanie się. Jest to widoczne już w pierwszej starosłowiańskiej definicji filozofii znanej z Żywota Konstantego (zwanego właśnie Filozofem). Filozofię pojmowano jako praktyczną moralną mądrość, nie zaś spekulatywne dociekania, a pojęcia filozoficzne były integralną częścią rozważań religijnych. W konsekwencji, między *fides* a *ratio* w kulturze staroruskiej nie było ani otwartych konfliktów, ani też współpracy owocującej rozwojem dyskursu filozoficzno-teologicznego.

Słowa kluczowe: wiedza, wiara, filozofia mądrość, piękno, sztuka

Problem relacji między wiedzą a wiarą jest tak stary, jak sama filozofia, która powstała wskutek przewyciężenia mitologicznych wyjaśnień i poszukiwania racjonalnych zasad rzeczywistości. Szczególny charakter kwestia ta przyjęła po zetknięciu się myśli filozoficznej z prawdą objawioną Starego Testamentu (u Filona z Aleksandrii) i Nowego Testamentu (w twórczości pisarzy wczesnochrześcijańskich). Konfrontacja wiedzy i wiary w pierwszych wiekach chrześcijaństwa przyjmowała różną postać – od otwartego konfliktu między tymi sferami (Tarcjan z Tyru, Arnobiusz) po próby ich pojednania (większość autorów greckich i łacińskich, jak np. Orygenes, Klemens z Aleksandrii, Ojcowie Kapadoccy czy św. Augustyn). Proces ten miał miejsce nie tylko na terenie Imperium Rzymskim, ale i w pozostałych krajach nawróconych na chrześcijaństwo, w tym na Rusi. W jaki jednak sposób dokonywało się spotkanie *fides* i *ratio* na Rusi Kijowskiej? Temu właśnie zagadnieniu przyjrzymy się w niniejszym tekście.

Dla myśli (ba, całej kultury) rosyjskiej od początku jej istnienia charakterystyczne jest nie tyle dążenie do pogodzenia *fides* i *ratio*, co ich dyfuzja, wzajemne przenikanie się. Widoczne to jest już w pierwszej starosłowiańskiej definicji filozofii znanej z Żywota Konstantego (zwanego właśnie Filozofem), wypowiedzianej ustami Nauczyciela Słowian: „Filozofia jest poznawaniem boskich i ludzkich rzeczy, tego, na ile człowiek może zbliżyć się do Boga, ponieważ uczy człowieka, w jaki sposób może stać się podobnym do swojego Stwórcy”¹. Owa definicja czy raczej określenie zapożyczone z pism św. Grzegorza z Nazjanzu i św. Jana Damasceńskiego, sięgające korzeniami Arystotelesa, Platona i stoików², znalazło życzliwe przyjęcie na Rusi. Wyraz „miłość mądrości” oznaczał w pierwszej kolejności „umiłowanie Boga”, a rzeczy stworzonych o tyle, o ile prowadzą do Niego. Filozofię pojmowano jako praktyczną moralną mądrość, nie zaś spekulatywne rozważania. W *Powieści minionych lat* „filozofem” określano nauczyciela, mistrza, człowieka, który głosi ideały życia chrześcijańskiego³. Przykładem może być postać bizantyjskiego misjonarza („filozofa”), który – według podania – wygłosił swą słynną mowę, przekonując księcia Włodzimierza (też „filozofa”, „jakiego nie było przed nim ani nie będzie po nim między Rosjanami”⁴) do przyjęcia chrztu według rytu greckiego, czy też Epifanusza Mądrego († ok. 1420), autora hagiograficznych utworów *Żywot Sergiusza Radoneżskiego* i *Żywot Stefana Permskiego*. Szczególny wyraz takie podejście znalazło w nauce metropolity Moskwy Daniela (1470/1491–1547), który – idąc za Cyrylem Turowskim, Teofanem Pustelnikiem, Nilem Sorskim i innymi – wprost utożsamiał filozofię z mistyką i ascezą, życiem monastycznym⁵.

Jest rzeczą charakterystyczną, że utwór uważany za pierwsze dzieło filozoficzne powstałe na Rusi – *Słowo o prawie i lasce* – nie jest niczym innym, jak homilią wygłoszoną przez metropolitę Hilarego w Kijowie (prawdopodobnie w 1049 r.), podkreślającą uniwersalizm zbawienia i dotyczącą m.in. przeciwstawienia Starego i Nowego Przymierza, a nie otwartej konfrontacji mądrości świeckiej i objawionej. Niemniej Hilary na przykładzie „kagana naszego”, „postępującego w męstwie i rozumie” księcia Włodzimierza⁶ próbował pokazać, że rozum

¹ Cyt. za: R. Dupkala, *Pierwsza „definicja” filozofii w języku Słowian*, tłum. M. Vojteková, [w:] A. L. Zachariasz, Z. Stachowski, *Filozofia w kulturach krajów słowiańskich*, Rzeszów 2007, s. 37.

² Zob. L. Moszyński, *Tradycja patrystyczna w piśmiennictwie cyrylometejskim*, „Vox Patrum” 10 (1990), s. 175; М. Безобразова, Изречения св. Кирилла, [w:] те же, Розовое и черное из моей жизни, Москва 2009, s. 157–158.

³ Zob. *Powieść minionych lat*, tłum. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 21, 69–70.

⁴ Por. T. Špidlík, *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, tłum. J. Dembska, Warszawa 2000, s. 122.

⁵ Zob. М. А. Маслин et al. (ред.), *Русская философия. Словарь*, Москва 1999, s. 10–12. Por. *Mnicha Cyryla Przypowieść o duszy i ciele*, tłum. R. Łużny, [w:] R. Łużny, *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, Kraków 1995, s. 100, gdzie „filozofami i nauczycielami” nazywano „świętych mężów i nauczycieli Kościoła”.

⁶ Zob. Ilarion, *Słowo o prawie i lasce*, tłum. W. Hryniewicz, [w:] W. Hryniewicz, *Chrystus zamartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 194.

jest źródłem zarówno wiary, jak i wiedzy, niejako wykluczając tym samym możliwość konfliktu między nimi.

W jednym z pierwszych utrwalonych na piśmie dzieł (o charakterze kompilacji) – *Izborniku 1073 r. (Izborniku Światosława*, znanym w tradycji bułgarskiej także jako *Izbornik Symeona*) odnajdujemy wprawdzie terminy filozoficzne (takie jak „byt”, „natura”, „istota”, „osoba”, „kategorie”, „rodzaj”, „gatunek” i in.)⁷, które jednak nie są jedynie ilustracją poglądów greckich myślicieli, ale mają bezpośrednie odniesienie do Pisma Świętego. Przytoczmy dwa wymowne przykłady:

Istoty (сущности) bywają albo cielesne, albo niecielesne. Istoty cielesne to ziemia, woda, powietrze, ogień i to, co jest z nich złożone: kamienie, rośliny, ciała ożywione. Istoty niecielesne to anioł, dusza rozumna. To wszystko, jak powiedziano, zwie się istotami. Natomiast ich stwórcą jest Bóg⁸.

Filozofowie zewnętrzni mówili o rozróżnieniu istoty i jestestwa. [...] Natomiast święci ojcowie, pozostawiając te spierania się o słowa, nazwali i istotą, i jestestwem, i formą to, co jest wypowiedziane na temat ogółu i o wielu [jednostkach – T.O.], np. to, co [jest wyrażane przez pojęcie] „anioła” bądź „człowieka” bądź „konia” bądź „psa” itp. Albowiem zarówno słowo „istota” (сущность) pochodzi od czasownika „istnieć” (существовать), jak i słowo „jestestwo” (естество) – od czasownika „jest” (есть). A przecież słowa „istnieć” i „jest” oznaczają jedno i to samo, gdyż oba mówią o byciu, istnieniu⁹.

Pojęcia filozoficzne stają się zatem integralną częścią rozważań religijnych, natomiast ich samodzielne znaczenie zostaje zminimalizowane czy raczej ukryte w cieniu teologii chrześcijańskiej.

Warto także zauważyć, że niektóre ważne wątki filozoficzne miały w kulturze rosyjskiej genezę teologiczną. Tak, motyw Sofii – Mądrości Bożej pojawia się w kulturze Rusi najpierw w budownictwie sakralnym i ikonie¹⁰; znacznie później zostanie on podjęty w refleksji filozoficznej. Podobną uwagę można poczynić na temat zasady triadycznej, która początkowo posiadała treść wyłącznie religijną (wyrażaną nie tylko w traktatach teologicznych, ale np. w słynnej ikonie Rublowa), a następnie ewoluowała w kierunku zastosowania jej w dialektycznych schematach Sołowjowa czy Łosiewa. Innym przykładem „filozofowania w ramach (czy nawet łonie) teologii” w dobie staroruskiej jest koncepcja Cyryla Turowskiego (1130-ok. 1182) uznającego „*«harmonijny rozum»* – rozum niewykraczający

Zob. także M. Jedliński, *Zarys staroruskiej myśli historyzoficznej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1 (2010), s. 220–221.

⁷ Zob. A. Л. Юрченко, *Изборник 1073 года: интерпретация основных древнерусских философских терминов*, „Вопросы языкознания” 2 (1988), s. 75–87.

⁸ Феодор, пресвитер Раифский: о тех же (понятиях), „Вопросы языкознания” 2 (1988), s. 88.

⁹ Тамże, s. 88–89.

¹⁰ Zob. Г. Флоровский, *О почитании Софии, Премудрости Божией, в Византии и на Руси*, [w:] tegoż, *Христианство и цивилизация. Избранные труды по богословию и философии*, Санкт-Петербург 2005, s. 462–464, 467–476.

poza granicę «rozumu prawdziwego», czyli objawioną przez Boga prawdę Cerkwi¹¹ i tym samym niejako antycypującego idee „rozumu wierzącego” głoszonego przez XIX-wiecznych słowianofilów i przedstawicieli tzw. rosyjskiej filozofii akademickiej oraz teorię integralnej Włodzimierza Sołowjowa.

W 1936 roku Georgij Fłorowski w swej pracy *Drogi teologii rosyjskiej* tak pisał:

W historii myśli rosyjskiej jest wiele zagadkowego i niezrozumiałego. Przede wszystkim: co oznacza ciągnące się przez wieki, zbyt długie i przewlekłe milczenie rosyjskie? Jak wyjaśnić to późne i opóźnione obudzenie się myśli rosyjskiej¹².

Powyższe pytania można by przeformułować w następujący sposób: gdzie kryje się przyczyna wzajemnego przenikania się porządków *fides* i *ratio* w myśli staroruskiej? Otóż taki stan rzeczy spowodowany jest tym, że w tej kulturze przed X wiekiem nie istniała nie tylko filozofia jako samodzielna dziedzina (z którą mogliby dyskutować depozytariusze prawd objawionych), ale nawet własne piśmiennictwo. Dopiero po chrzcie Rusi w 988 roku stają się znane odpisy niektórych ksiąg Pisma Świętego (głównie Ewangelie, tzw. *Apostol* – Dzieje Apostolskie i Listy św. Pawła oraz Psalterz), nieliczne dzieła Ojców Kościoła, teksty liturgiczne, zbiory modlitw, traktaty zawierające sformułowane już dogmaty wiary chrześcijańskiej, jak też fragmenty starożytnych filozofów i uczonych.

Nie bez znaczenia jest również fakt, że Kościół wschodniochrześcijański, w odróżnieniu od zachodniego, nie dążył do wypracowania nowych dogmatów, bazując na nauce Ojców Kościoła i siedmiu pierwszych Soborów powszechnych (325–787). W związku z tym w dobie staroruskiej nie odczuwano potrzeby pogłębionej filozoficznej refleksji¹³. Nieprzypadkowo jeszcze Maksym Grek (ok. 1470–1556) będzie przestrzegać przed naśladowaniem Arystotelesa oraz innych myślicieli greckich, jak to ma miejsce na renesansowych uczelniach włoskich, gdzie

Żaden dogmat – ani ludzki, ani Boski – nie jest uważany za słuszny, o ile nie jest potwierdzony przez sylogizmy Arystotelesa. Jeżeli on nie jest zgodny z tą nauką, to zostaje odrzucony, a jeżeli przeczy jej, to zostaje modyfikowany zgodnie z nauką Arystotelesa, zastępując w ten sposób poprzednie dogmaty. Przyczyna zniekształcenia dogmatów na Zachodzie tkwi w arystotelesowskich sylogizmach, arystotelesowskich sztuczkach¹⁴.

¹¹ L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 2009, s. 23.

¹² Г. Флоровский, Пути русского богословия, Минск: Издательство Белорусского Экзархата 2006, s. 5.

¹³ Por. Л.Е. Шапошников, А.А. Федоров, История русской религиозной философии, Москва 2006, s. 10–11; Л.Е. Шапошников, *Православие и философия: границы взаимодействия*, „Вече”. Альманах русской философии и культуры, Санкт-Петербург 13 (2002), s. 36–37.

¹⁴ Cyt. za: М. Безобразова, Максим Грек, [w:] *tejez*, Розовое и черное из моей жизни, s. 187.

Jak słusznie zaznaczał Wasyli Zieńkowski, „chrześcijaństwo pojawiło się na Rusi wtedy, gdy w Bizancjum już skończyła się epoka ruchów dogmatycznych”, co wyjaśnia, że „ruska świadomość religijna postrzegала doktrynę chrześcijańską jako coś zakończonego i niepodlegającego analizie”¹⁵. Za czasów panowania Jarosława Mądrego (od 1037 roku) przy świątyni Sofii w Kijowie zaczęto prowadzić intensywną działalność intelektualną, która jednak polegała głównie na przygotowaniu przekładów ważniejszych pism greckich, bizantyjskich i bułgarskich autorów chrześcijańskich, a w znacznie mniejszym stopniu – tworzeniu oryginalnych prac teologicznych czy egzegetycznych. Na szczególną uwagę zasługują: *Sześć dni stworzenia* Jana z Bułgarii (IX-X w.), *Dioptra (Zwierciadło duszy)* Filipa Pustelnika z Grecji (XI w.)¹⁶ i zbiór aforyzmów pt. *Pszczoła* (XI w.), aczkolwiek – jak zauważa Anatolij Tichołaz – przekład tych traktatów nie oznaczał ani znajomości oryginalnej filozofii greckiej na Rusi, ani nawet większego zainteresowania myślą starożytną¹⁷. Badacz ten podziela opinię Dymitra Czyżewskiego, zgodnie z którą „na Rusi Kijowskiej *wiedziano o* antycznych filozofach”, „mimo to ich *nie znano*”¹⁸.

Inny powód powolnego, „spóźnionego” rozwoju filozofii na Rusi ma podłoże polityczne. Jak zauważa Frederick Copleston, „gdy Europa Zachodnia tworzyła cywilizację średniowiecza z jej szkolnictwem i życiem intelektualnym, Rosja cierpiała pod jarzmem mongolsko-tatarskim i nie była w stanie rozwinąć zaczątków kultury”¹⁹.

W konsekwencji, przez długi czas autorzy rosyjscy posługiwali się odmiennymi środkami wyrazu myśli aniżeli racjonalny dyskurs. Dość powiedzieć, że „sławnym mędrce” i „wielce umiętnym filozofem” nazywano pisarzy ikon: Teofana Greka (ok. 1340–1410) czy Andrzeja Rublowa (ok. 1360–1430). Także w późniejszych wiekach „ikonę traktowano jako «kontemplację za pośrednictwem barw», świątynię – jako «skamieniałą myśl», wreszcie muzykę sakralną – jako «harmonię myśli, słowa i dźwięków»”²⁰. Kulturę staroruską cechuje estetyzm, zachwyt nad pięknem otaczającej rzeczywistości, a nie poszukiwanie prawdy teoretycznej. Jak zauważył emigracyjny badacz Nikolai Zernov,

¹⁵ В. В. Зеньковский, История русской философии, т. 1, Ростов-на-Дону 1999, s. 41.

¹⁶ Zob. np. М. Безобразова, Заметка о Диоптре, [w:] те же, Розовое и черное из моей жизни, s. 126–132.

¹⁷ Zob. А. Тихолаз, *Платонизм в Росji*, tłum. H. Rarot, Kraków 2004, s. 15–35. Por. Г. Шпет, Очерк развития русской философии, [w:] Б. В. Емельянов, К. Н. Любутин (ред.), Очерк развития русской философии, Свердловск 1991, s. 226.

¹⁸ А. Тихолаз, *Платонизм в Росji*, s. 39; tenże, *Recepcja Corpus Areopagiticum w myśli filozoficznej Dawnej Rusi*, tłum. H. Rarot, [w:] A.L. Zachariasz, Z. Stachowski, *Filozofia w kulturach krajów słowiańskich*, s. 61.

¹⁹ F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 10: *Filozofia rosyjska*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa 2009, s. 9.

²⁰ Por. Л.Е. Шапошников, А.А. Федоров, История русской религиозной философии, s. 11; Л.Е. Шапошников, *Православие и философия: границы взаимодействия*, s. 37.

Grecja miała dwa wielkie osiągnięcia: sztukę i myśl logiczną. Młoda Ruś ochoczo absorbowała tę pierwszą, pozostawiając na boku tę drugą²¹.

W tym kontekście warto także zaznaczyć, iż terminem „umiłowanie piękna” (*filokalia*) został zatytułowany zbiór tekstów ascetyczno-mistycznych będący arcydziełem duchowości wschodniochrześcijańskiej. Piękno było traktowane jako argument czy raczej świadectwo istnienia Boga. Jak napisze wybitny rosyjski filozof, o. Paweł Florenski,

Ze wszystkich dowodów filozoficznych na istnienie Boga najbardziej przekonująco brzmi właśnie ten, o którym nawet nie wspomina się w podręcznikach. Można go na przykład sprowadzić do następującego wnioskowania: „jest *Trójca* Rublowa, a więc, jest i Bóg”²².

Warto przytoczyć także słowa Wasylego Zieńkowskiego:

[W]szystko, co materialne, jest środkiem wyrazu wyższej prawdy, wyższego piękna. Posługując się terminem filozoficznym, mamy tu do czynienia z *realizmem mistycznym*, który uznaje całą rzeczywistość empiryczną, ale dostrzega poza nią inną realność; obydwie sfery bytu są równie rzeczywiste, ale hierarchicznie nierówne; byt empiryczny istnieje tylko dzięki „komunii” z realnością mistyczną²³.

Źródła i wzorca dzieł sztuki w sposób naturalny upatrywano w Bogu. Piękno ziemskie postrzegane było jako przejaw sfery transcendentnej, piękna „niebieskiego”. Wolno powiedzieć, że w średniowiecznej Rusi rozwijała się swoista „metafizyka światła”, która – w odróżnieniu od teoretycznych rozważań zawartych np. w pismach Roberta Grosseteste’a (*De luce*) czy św. Bonawentury (*In II Sententiarum Petri Lombardi*) wyrażona była w dziełach sztuki oraz hagiografiach. Tak, kanonizowany przez Kościół prawosławny książę Włodzimierz, któremu Ruś zawdzięcza przyjęcie chrześcijaństwa, nazywany był „Pięknym Słoneczkiem” (*Красное Солнышко*). Światło duchowe – synonim świętości, prawdy, cnoty – ukazywano w materialnej postaci za pomocą artystycznych i literackich środków wyrazu. Nieprzypadkowo późniejsza nauka św. Grzegorza Palamasa (1296–1359) o możliwości fizycznego widzenia światła Bożego znalazła na Rusi podatny grunt dla swego rozwoju.

W okresie przedmoskiewskim na Rusi filozofia jako odrębna dyscyplina nie istniała, a więc także opozycja *filozofia* – *teologia* (jak też przeciwstawienie reprezentujących tę parę *ratio* i *fides*) nie występowała w czystej postaci. Aczkolwiek w pismach religijnych pojawiały się pojęcia oraz wiadomości filozoficzne, przez długi czas w Rosji nie zbudowano oryginalnych systemów filozofii. Nie można

²¹ N. Zernov, *Three Russian Prophets. Khomiakov, Dostoevsky, Soloviev*, London 1944, s. 29.

²² P. Florenski, *Ikonostas*, w: idem, *Ikonostas i inne szkice*, tłum. Z. Podgórzec, Warszawa 1981, s. 84.

²³ В.В. Зеньковский, *История русской философии*, т. 1, s. 44–45.

zatem mówić o jakimś ponizeniu roli *ratio* (w duchu hasła *philosophia ancilla theologiae*). Raczej należałoby stwierdzić, że między *fides* a *ratio* w kulturze staroruskiej nie było ani otwartych konfliktów, ani też współpracy owocującej rozwojem dyskursu filozoficzno-teologicznego. Idee filozoficzne i prawdy objawione tworzyły swoisty konglomerat, który dopiero w późniejszych czasach zaczął pękać, „uwalniając” sfery rozumu i wiary i tym samym inicjując proces kształtowania określonych, ustalonych relacji pomiędzy nimi – począwszy od poszukiwania ich twórczego oddziaływania na siebie, czyli wyrażenia prawd wiary za pomocą kategorii filozoficznych (Włodzimierz Sołowjow), aż po ich radykalne przeciwstawienie (Lew Szestow). Proces sekularyzacji wiedzy, oddzielenia mądrości „świeckiej” od mądrości „objawionej” zaczął się nie wcześniej niż w XVI stuleciu i osiągnął swe apogeum w kulturze Srebrnego Wieku (przełom XIX i XX wieku). Jednak w dalszym ciągu wyodrębniająca się filozofia będzie pamiętać o swym teologicznym dziedzictwie, posiadając wybitnie religijny charakter – odwołując się do intuicjonizmu w gnoseologii, holizmu (koncepcja wszechjedności) w ontologii, wschodniochrześcijańskiej doktryny *theosis* i synergizmu w antropologii i etyce itp. Nawet teorie przyrodnicze rosyjscy intelektualści będą próbować interpretować w duchu religijnym, czego przykładem jest filozofia kosmizmu oscylująca między nauką a metafizyką²⁴. Do myślicieli rosyjskich od samego początku – czasów Rusi Kijowskiej – trafniej przemawia obraz i symbol²⁵ aniżeli abstrakcyjne, czysto teoretyczne pojęcia i teorie.

SUMMARY

In this article I present a report on the meeting of “*Fides and ratio*” in the Kievan Russia. The Russian thought from the beginning of its existence has had a tendency to the diffusion of *fides* and *ratio* rather than their harmony. We can find this inclination in the first definition of philosophy which we know from *The Life of Constantine the Philosopher*. Philosophy was treated as a practical, moral wisdom, not as speculative reflection, and the philosophical terms were an integral part of the religious thinking. As a result, there were neither open conflicts nor cooperation or fruitful development of the philosophical and theological discourse between *fides* and *ratio* in the Old Russian culture.

Keywords: science, faith, philosophy, Wisdom, Beauty, Art

²⁴ Zob. mój artykuł *Między nauką a metafizyką: filozofia rosyjskiego kosmizmu*, „Semina Scientiarum” 6 (2007), s. 45–58.

²⁵ Por. A. Łosiew, *Filozofia rosyjska*, tłum. L. Kiejzik, [w:] tegoż, *Filozofia rosyjska*, Zielona Góra 2007, s. 13.